

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهرا
دانشکده ادبیات و زبانها و تاریخ
گروه تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
تاریخ اسلام

عنوان :

بازتاب تحولات سیاسی _ فکری فاطمیان مصر بر نقوش و

خطوط مسکوکات تا پایان خلافت المستنصر بالله (۴۸۷ق)

استاد راهنما :

دکتر فاطمه جان احمدی

استاد مشاور :

دکتر محسن جعفری مذهب

دانشجو :

نجیبه عبدی تیلکی

اسفند ۱۳۸۹

تقدیم به :

روان پاک پدرم ،

که ایمانش استوار

و شیوه اش ایثار

بود .

چکیده

حکومت شیعی مذهب اسماعیلی فاطمیان (۲۹۷-۵۶۷ق) ، که رقیب جدی خلافت عباسیان به شمار می آمد و داعیه ی حقانیت در خلافت را داشت ؛ به منظور اعلام استقلال سیاسی و اقتصادی و تحکیم مشروعیت مذهبی خود به ضرب سکه مبادرت کرد . تردیدی نیست که در طول تاریخ همواره تحولات سیاسی ، اجتماعی ، اقتصادی و حتی نظامی در نقوش و خطوط مسکوکات نقش می بندد .

آنچه مقرر است در این پایان نامه بدان پرداخته شود پاسخ به دو پرسش کلیدی زیر است :

۱-رخدادهای سیاسی چه تاثیری بر نقوش و نوشته های مسکوکات مصر در عصر فاطمی گذاشت؟

۲- تحولات فکری اسماعیلیه چگونه بر مسکوکات مصر در عصر فاطمی انعکاس یافت ؟

در این تحقیق مطابق با آزمون فرضیات ، دریافت روشنی از بازتاب رخدادهای سیاسی عصر فاطمیان در قالب عباراتی که مبین تایید امامت ، وصایت ، اعلان قیام الهی و غلبه دین حق بر باطل که بر مسکوکات این عصر نقش بسته حاصل شد ؛ نیز آراء و عقاید اسماعیلیان با رویکرد به مضامین قرآنی و شعائر شیعه منعکس یافته بر مسکوکات ایشان مورد باز بینی قرار گرفت .

این پایان نامه در چهار چوب تاریخی - سکه شناسی و روش نیمه موزه ای (استفاده از کاتالوگ های مسکوکات در اینترنت و مشاهده ی نقوش مسکوکات) و کتابخانه ای با اساس قرار دادن منابع تاریخی و اندیشه ای فاطمیان رهیافت جدیدی عرضه می دارد .

فهرست مطالب

عنوان.....صفحه

فصل اول : مبانی پژوهش

- ۱-۱ طرح مسئله ۲
- ۱-۲ سوالات پژوهش ۴
- ۱-۳ فرضیات پژوهش ۴
- ۱-۴ اهداف پژوهش و ضرورت آن ۴
- ۱-۵ واژه های عملیاتی..... ۵
- ۱-۶ پیشینه پژوهش ۱۰
- ۱-۷ معرفی و بررسی منابع ۱۴

فصل دوم : جایگاه سکه شناسی در مطالعات تاریخی

- ۲-۱ واژه سکه و پیدایش آن..... ۲۵
- ۲-۲ جایگاه مطالعات سکه شناسی در علم تاریخ..... ۲۸

فصل سوم : بررسی تاریخچه پیدایش مسکوکات در حوزه خلافت اسلامی

- ۳-۱ پیشینه رواج مسکوکات در صدر اسلام تا پایان خلفای راشدین..... ۳۳
- ۳-۱-۱ ضرب مسکوکات در جزیره العرب قبل از اسلام..... ۳۳
- ۳-۱-۲ ضرب مسکوکات در عصر نبوی (ص) و خلفای راشدین..... ۳۵
- ۳-۲ پیشینه مسکوکات در عصر اموی ۴۰
- ۳-۲-۱ ضرب مسکوکات در عصر خلافت امویان..... ۴۰
- ۳-۳ پیشینه مسکوکات در عصر عباسیان ۴۶

۳-۳-۱ ضرب مسکوکات در عصر عباسیان..... ۴۶

۳-۳-۲ ضرب مسکوکات در مصر قبل از خلافت فاطمیان ۵۱

فصل چهارم : تحولات تاریخی خلافت فاطمیان تا پایان عصر خلافت المستنصر بالله

۴-۱ زمینه های خیزش خلافت فاطمیان در مغرب..... ۵۳

۴-۱-۱ اصل و نسب فاطمیان ۵۳

۴-۱-۲ مغرب پیش از ورود فاطمیان ۵۵

۴-۱-۳ فاطمیان در مغرب ۵۷

۴-۲ خلافت فاطمیان در مصر تا پایان خلافت المستنصر بالله ۶۲

۴-۲-۱ زمینه های ورود فاطمیان به مصر ۶۲

۴-۲-۲ فاطمیان در مصر ۶۴

۴-۲-۲-۱ اقدامات جوهر سیسیلی در مصر ۶۴

۴-۲-۲-۲ خلفای فاطمی در مصر تا پایان خلافت المستنصر بالله..... ۶۶

فصل پنجم : بازتاب تحولات سیاسی - فکری فاطمیان مصر بر نقوش و خطوط

مسکوکات تا پایان خلافت المستنصر

۵-۱ تاثیر تحولات سیاسی - فکری فاطمیان در مغرب بر نقوش و خطوط مسکوکات ۷۲

۵-۱-۱ بازتاب سیاسی _ فکری قیام ابوعبدالله شیعی بر مسکوکات عصر فاطمی ۷۲

۵-۱-۲ بازتاب سیاسی _ فکری خلافت عبیدالله مهدی بر مسکوکات عصر فاطمی..... ۷۸

۵-۱-۳ بازتاب سیاسی _ فکری خلافت خلافت القائم بر مسکوکات عصر فاطمی ۸۳

۵-۱-۴ بازتاب سیاسی _ فکری خلافت منصور بر مسکوکات عصر فاطمی ۸۷

۵-۲ تاثیر تحولات سیاسی - فکری فاطمیان مصر بر نقوش و خطوط مسکوکات تا پایان خلافت

المستنصر بالله ۹۳

- ۵-۲-۱ بازتاب سیاسی _ فکری خلافت المعز بر مسکوکات عصر فاطمی ۹۳
- ۵-۲-۲ بازتاب سیاسی _ فکری خلافت العزیز بر مسکوکات عصر فاطمی ۱۰۳
- ۵-۲-۳ بازتاب سیاسی _ فکری خلافت الحاکم بر مسکوکات عصر فاطمی ۱۰۷
- ۵-۲-۴ بازتاب سیاسی _ فکری خلافت الظاهر بر مسکوکات عصر فاطمی ۱۱۵
- ۵-۲-۵ بازتاب سیاسی _ فکری خلافت المستنصر بالله بر مسکوکات عصر فاطمی ۱۱۸
- نتیجه گیری ۱۲۵
- فهرست منابع و مطالعات ۱۲۷

ضمائم :

- نمودار سیر روند عقاید اسلامی ، شیعی و اسماعیلی بر نقوش و خطوط مسکوکات فاطمیان ۱۳۶
- جدول رایج ترین سکه های خلفای فاطمی ۱۳۸
- شکل سکه ها ۱۴۰
- تصاویر ۱۵۶
- نقشه دارالضرب های فاطمیان ۱۷۲
- جدول دارالضرب های فاطمیان ۱۷۵

مقدمه

ضرب سکه از همان آغاز یکی از نشانه های اقتدار سیاسی و وجاهت میان حکومت ها بود. مطابق یافته های باستان شناسی یونانیان باستان نخستین اقوامی هستند، که حدود هفتصد سال پیش از میلاد اقدام به ضرب مسکوکات نمودند. سکه هایی که در اعصار آغازین ضرب می شد ، از جنس طلا و نقره بودند. در این میان مسلمانان در ابتدای امر قبل از ضرب مسکوکات اسلامی دینار طلای رومی و درهم های نقره ایرانی را بر انواع دیگر ترجیح می دادند.

عبدالملک بن مروان نخستین خلیفه مسلمان است ، که برای نخستین بار سکه های کاملاً اسلامی ضرب نمود. خلفای پس از وی نیز به امر ضرب سکه توجه کردند. اصلی ترین علت توجه خلفای مسلمان یا تمامی حکومت ها به امر ضرب مسکوکات این است که علاوه بر آنکه یکی از نشانه های اقتدار سیاسی و وجاهت قانونی است ، نشان دهنده دیدگاه های مذهبی ، سیاسی ، فکری است که بی تردید عیار آن نیز می تواند نشانی از وضعیت اقتصادی حکومت ها می تواند داشته باشد.

از میان دولت های اسلامی حکومت فاطمیان نخستین حکومتی است ، که از قرن سوم به بعد با داعیه شیعی گری با عنوان خلافت شیعی به رقابت با خلافت عباسیان برخاست . حکومت مورد نظر به جهت اینکه با مذهب رایج آن روز جهان اسلام در تناقض بود ، مجبور به اعلام و اظهار عقاید و دیدگاه های مذهب اسماعیلیان بود. در این مسیر بهترین شیوه تبلیغ علاوه بر اعزام داعیان به مناطق گوناگون ، نقوش حک شده بر روی مسکوکات بهترین شیوه برای رسیدن به هدف آنان بود. این پایان نامه دارای پنج فصل است. چهار فصول نخستین آن به بررسی مسائل زمینه ای موضوع پرداخته شده است. فصل پنجم آن بخش اصلی پایان نامه است.

فصل اول :

مبانی پژوهش

۱-۱ طرح مسئله

یکی از ابزار مورخان و محققان در انجام تحقیقات تاریخی برای نیل به اهداف پژوهش استفاده از مسکوکات است. مسکوکات همانند گنجینه عظیمی هستند که بطور مستقیم و بی واسطه اطلاعات درخور توجهی را در اختیار محققان یا مورخان می گذارند. درج اطلاعات سیاسی و انعکاس تحولات بر مسکوکات موجب شده است که مسکوکات از موثق ترین منابع به شمار آیند، آنچه مسلم است نوع خطوط، مضامین نوشته های مسکوکات بی تاثیر از تحولات فکری و افت و خیزهای عقیدتی حکومت ها نیست. در واقع در طول تاریخ تغییرات سیاسی ناشی از انتقال حکومت ها، وقوع جنبش های سیاسی و اجتماعی، ایجاد حکومت های محلی و غیره ... بطور محسوس بر خطوط و نقوش مسکوکات تاثیر گذاشته است. به همین دلیل با صرف نظر از شکل و جنس سکه ها که مبین تحولات اقتصادی و سیاسی اعصار تاریخی است. مضامین پرمحتوا و خطوط و نوشته ها و نقوش و تصاویر آنها نیز مجموعه ای متنوع و درخور توجه از اطلاعات تاریخی را در اختیار تاریخ پژوهان قرار می دهد. لازم به توضیح است، پرشماری مراکز ضرب سکه و سیطره نظام حکومتی بر ضربخانه و نظارت بر روند انتشار آنها که موضوعات وابسته به مطالعات تاریخی سکه شناسی هستند، می تواند نشان از استقلال سیاسی دولت ها داشته باشد. به همین دلیل در مواردی بسیار انتشار و رواج مسکوکات نتیجه تثبیت مشروعیت سیاسی و اعتبارنظام اقتصادی دولت ها خواهد بود.

در میان دولت های اسلامی که در اواخر قرن سوم هجری بر چهره جغرافیای جهان اسلام ظاهر شد، دولت تئوکراتیک فاطمیان است که ضمن مبادرت به ضرب سکه آن هم دینارهایی با عیار بالا، نقشی مؤثر بر تحولات نظام اقتصادی جهان اسلام ایفا نمود. وجود ضربخانه های معتبر و ضرب مسکوکات طلا انباشت نقدینگی دربار خلافت فاطمیان موجب شد تا این دولت

به عنوان رقیبی خطرناک برای خلافت عباسیان بشمار آید. البته این رقابت تنها در عرصه سیاسی - اقتصادی نبود، بلکه انعکاس رقابت فرهنگی-مذهبی و تجلی شعائر شیعی بر مسکوکات فاطمی بدرستی پیداست. شاید همین امر موجب شده است تا یکی از مهمترین وجوه ممتاز سکه های فاطمیان نوشته ها، مضامین پر محتوای آنها باشد، زیرا مسکوکات طلا و نقره ضمن انتقال انگیزه های مذهبی خلفای فاطمی و دست اندرکاران سیاسی - فرهنگی آنان، مؤید پایبندی فرمانروایان فاطمی به حفظ شعائر مذهبی و انتقال منویات فکری و عقیدتی آنها و گاه ایجاد تزلزل فرهنگی در رقبای سیاسی و تقویت مبانی مشروعیت فاطمیان بود. بدین ترتیب اقتدار رسمی دولت فاطمی در پی آن بود، تا با انتخاب و درج آیات پر مسمی و یا حک جملات پر معنا، و درج اسامی ائمه شیعه بویژه امام علی(ع) و القاب رسمی خلفای فاطمی بر روی سکه ها مبادی اساسی مذهب اسماعیلیه را تقویت، تثبیت و گسترش نماید. حک عبارت هایی چون: "علی بن ابی طالب وصی الرسول" و "علی افضل الوصیین و وزیر خیر المرسلین" "علی زوج الزهرا البتول" بر سکه های "المعزیة" و "العزیزی" یا "المستنصری"، که مؤید اقرار به وصایت امام علی(ع) و جانشینی او است، تأییدی بر رابطه انکارناپذیر مواضع فکری و عقیدتی فاطمیان با نوشته ها و مخطوطات محکوک بر سکه ها است. بنابراین آنچه مقرر است، در این پایان نامه بدان پرداخته شود بررسی و تحلیل تأثیر تحولات فکری و وقایع سیاسی بر نوشته های و نقوش مسکوکات فاطمی است در این بررسی تلاش خواهد شد، تا ضمن تشریح رابطه میان آراء و عقاید مذهبی اسماعیلیان و رخدادهای سیاسی و گزینش نوشته ها و خطوط و نقوش مسکوکات عصر فاطمی، تأثیر آراء و عقاید کلامی فاطمیان بر مضامین نوشته ها و یا گزینش آیات و اسامی و القاب بررسی گردد.

۱-۲ سوالات پژوهش

۱- رخدادهای سیاسی چگونه بر نقوش و نوشته های مسکوکات مصر در عصر فاطمی نقش

بست ؟

۲- تحولات فکری اسماعیلیه چگونه بر مسکوکات مصر در عصر فاطمی انعکاس یافت ؟

۱-۳ فرضیات پژوهش

۱) رخدادهای سیاسی این عصر موجب شد تا فاطمیان به منظور کسب مشروعیت عباراتی را که مبین تایید امامت و اعلان مشروعیت ، وصایت ، اعلان قیام الهی (مبحث مهدویت) و غلبه دین حق بر باطل بود بر مسکوکات ضرب کنند .

۲) آراء و عقاید اسماعیلیان طی مضامین قرآنی و مظاهر شعائر شیعه بر مسکوکات عصر فاطمیان متجلی شد .

۱-۴ اهداف پژوهش

این پژوهش نیز هم چون هر تحقیق دانشگاهی دارای اهداف پژوهشی مشخصی است ، یکی از مهمترین اهداف این پژوهش بررسی چگونگی انعکاس تفکرات و عقاید مذهبی اسماعیلیان و رخدادهای سیاسی بر خطوط و مضامین منقوش بر مسکوکات عصر فاطمی است . بررسی تأثیر آراء و عقاید اسماعیلیان بر انتخاب آیات ، اسامی و القاب پر مسما، زمانی دوچندان می شود ، که مسکوکات این عصر بتوانند به عنوان وسیله مبادلات اقتصادی مؤید مشروعیت سیاسی و مقبولیت مذهبی باشد . بدین ترتیب محقق قصد دارد ، با بررسی سکه های عصر فاطمی به پاسخ پرسش های مطرح دست یابد و فرضیات موجود را آزمون کند .

۵-۱ واژه های عملیاتی

سکه : مسکوکات جمع کلمه « مسکوک » است . این کلمه در دایرالمعارف های گوناگون به معنای « سکه زده شده ، پول فلزی سکه خورده » تعریف شده است ^۱ .

محققان و تاریخ پژوهان بنا بر حوزه مطالعاتی خود تعاریف و تعبیر گوناگونی از سکه ارائه داده اند ، چنان که عده ای عده ای بر این عقیده اند که « سکه » به ابزاری که با آن ضرب می شود ، اطلاق می شود ^۲ . برای نمونه ابن خلدون راجع به سکه این چنین آورده است : « سکه ؛ مهر زدن بر دینارها و درهم هایی است که در میان مردم رایج است و با آنها معامله می کنند و مهری که به کار می برند عبارت از تکه آهنی است که بر آن صورت ها یا کلماتی معکوس می نگارند و آن را بر روی دینار یا درهم می زنند و در این هنگام صورت ها یا کلمات منقوش بر آن به طور طبیعی و مستقیم پدید می آید ، اما نخست عیار مسکوکات را از هر نوع فلزی که باشد در نظر می گیرند و برای تصفیه آن ها از مواد دیگر چندین بار در ریخته گری می گذازند . و پس از سنجش جسم های درهم ها و دینارها به وزن معین که مقرر و متداول است ؛ آنها را در داد و ستد از لحاظ عدد به کار می برند و اگر میزان جسمیت مسکوک های مزبور سنجیده نشوند آنها را از نظر وزن در معاملات بکار می برند ^۳ . »

^۱ - حسن عمید ، فرهنگ عمید ، تهران : انتشارات امیر کبیر ، ۱۳۵۷ خ ، ص ۹۵۵ .

^۲ - محمود بن عمر زمخشری ، مقدمه الادب ، تهران : نشر دانشگاه تهران ، ۱۳۴۲ ، ج ۱ ، ص ۳۸۲؛ ابن منظور الافریقی ، لسان العرب ، القاهره : بالمطبعه امیرییه ببولاق مصر المعزیه ، ۱۳۰۲ ق ، ج ۱۲ ، ص ۳۲۵؛ ابوالحسن علی بن محمد ماوردی ، احکام السلطانیه ، القاهره : بشرکه مکتبه و مطبعه مصطفی البابی الحلبی ، ۱۳۸۶ ق ، ص ۱۸۳ .

^۳ - ابن خلدون ، مقدمه ابن خلدون ، ترجمه : محمد پروین گنابادی ، تهران : بنگاه نشر و ترجمه کتاب ، ۱۳۳۶ خ ، ج ۱ ، صص ۴۹۸-۴۹۹ .

درجای دیگر آمده است ، سکه عبارت است از یک قطعه فلز با وزن و عیار مشخص که روی آن علامت رسمی دولت و حکومتی منقوش است^۱ . بدین ترتیب مراد از سکه و مسکوکات در این پژوهش جمله فوق است .

دینار : زبان شناسان درباره ریشه های لغوی دینار دارای سه دیدگاه متفاوت اند ، عده ای چون زبیدی در تاج العروس بدون ذکر ریشه کلمه بر معرب بودن آن تاکید دارد^۲ ، گروه دیگر به نمایندگی دهخدا در لغت نامه ریشه آن را از کلمه ی فارسی « دین آر » می دانند^۳ ؛ گروه آخر همانند صاحب المنجد ریشه آن را لاتین فرض کرده اند^۴ . وزن دینار در اغلب اوقات یک مثقال بود، اما وزن دینار در اغلب اوقات تابع وضع و تعاریف قراردادی منطقه ی مورد نظر است . قبل از اسلام و پس از اسلام تا ضرب سکه های اسلامی دینار رومی بر سایر دینارها ترجیح داده می شد^۵

درهم : در مورد ریشه ی کلمه ی درهم نیز هم چون دینار اختلافات بسیاری وجود دارد ، گروهی بر این اندیشه اند معرب کلمه ی فارسی است . اما گروهی دیگر ریشه ی آن را از واژه یونانی « درخما^۶ » می دانند . این واژه در آیه ۲۰ سوره یوسف آمده است . جنس درهم ها معمولاً نقره بود، و معمولاً درهم های ساسانی یا ایرانی بر گونه های دیگر درهم ترجیح داده می شد^۷ .

^۱ - ملکزاده بیانی ، تاریخ سکه (چ ۷) ، تهران : انتشارات دانشگاه تهران ، ۱۳۸۵ ، ج ۱ ، ص ۱۸ .

^۲ - محمد مرتضی زبیدی ، تاج العروس ، بیروت : منشورات دارمکتبه الحیاه ، ۱۳۰۶ ق ، ج ۳ ، ص ۲۱۱ .

^۳ - علی اکبر دهخدا ، لغت نامه دهخدا ، تهران : انتشارات دانشگاه تهران ، ، ۱۳۵۱ ، ج ۲۴ ، ص ۵۷۵ .

^۴ - لوئیس معلوف ، المنجد فی اللغة ، تهران : انتشارات اسلام ، ۱۳۷۹ ، ذیل دتر ، ص ۲۲۶ .

^۵ - جرجی زیدان ، تاریخ تمدن اسلام ، ترجمه: علی جواهر کلام ، تهران : انتشارات امیر کبیر ، ۱۳۸۲ ، ج ۱۰ ، ص ۱۰۱ .

^۶ - Drchma

^۷ - ناصر سید محمد نقشبندی ، درهم اسلامی ، ترجمه : امیر شاهد ، بی جا : انتشارات فیروز ، ۱۳۶۹ ، ص ۱۷ .

تحولات سیاسی - فکری: معنای واژه تحول همان تغییر و دگرگونی قابل رویتی است که در یک دوره طولانی به صورتی که کم دوام یا موقتی نباشد و بر ساختارهای یک جامعه اعم از سیاسی، فکری، اقتصادی و اجتماعی اثر گذار باشد، است.^۱ تحولات در هر جامعه ای پیوسته در پاسخ به انواع شرایط متغیر بیرونی و دورنی رخ می دهد. این شرایط متغیر سیاسی و فکری کم و بیش از به کار گرفتن تکنولوژی جدید، بازرگانی یا جنگ، یک کودتای درباری، تعویض یک سلسله، به قدرت رسیدن پادشاهی مقتدر یا ضعیف، ظهور یک رهبر سیاسی دارای استعداد خارق العاده، وقوع نهضت های فکری و فرهنگی روشنفکرانه به وقوع می پیوندد.^۲

منظور از تحولات سیاسی- فکری در این پایان نامه علاوه بر موارد فوق الذکر عبارتند از: تغییرات سیاسی ناشی از انتقال قدرت، وقوع جنبش های سیاسی و اجتماعی، ایجاد حکومت های محلی، به رسمیت رسیدن فرق شیعه در جهان اسلام و تاثیر حضور اهل کتاب در میان مسلمانان می باشد. در پایان نامه حاضر علی رغم اینکه برای بازتاب تحولات سیاسی و فکری فاطمیان مصر برمسکوکات به صورت جداگانه فرضیه و سوال مطرح شده است، اما بدلیل رابطه تنگاتنگ سیاست با فکر این دو مقوله در یک فصل گنجانده شده اند.

فاطمیان مصر: فاطمیان بعد از خلافت عباسیان مهم ترین حکومت را در قرون ۴ و ۵ در جهان اسلام تشکیل دادند. فاطمیان در دوران خلافت خود بر نیمی از قلمرو عباسیان تسلط یافتند. ظهور و قیام فاطمیان در سال ۲۹۷ قمری توسط امام عبیدالله مهدی در منطقه ی بربر نشین و قبایلی آفریقایه و مغرب اسلامی با اتکا بر عقاید اسماعیلیان^۳ صورت گرفت. هدف اینان از

^۱ - گی روشه، تغییرات اجتماعی (ج ۱۷)، ترجمه: منصور وثوقی، تهران: نشر نی، ۱۳۸۴ خ، ص ۳۰.

^۲ - تام باتامور، جامعه شناسی سیاسی، ترجمه: محمد حریری اکبری، تهران: نشر قطره، ۱۳۸۰ خ، ص ۹۸.

^۳ - اسماعیلیان بدلیل تشکیل حکومت و رقابت سیاسی، اقتصادی شدید با خلافت عباسی از جمله فرقی است که دارای اسامی و القاب بسیاری می باشد. یک سری از اسامی را اسماعیلیان خود برگزیدند، همانند: اسماعیلیه، تعلیمییه، اصحاب الدعوه الهادیه، اصحاب التاویل، اصحاب التایید، باطنیه، سبعیه، به این اسامی می توان اسامی یا القاب مثبت هم گفت؛ اما دسته دیگر از اسامی را دشمنان آنها استفاده

بدو به قدرت رسیدن ، حذف خلافت عباسیان و سیطره بر کل جهان اسلام بود . بدین جهت ورود به مغرب و تشکیل حکومت ، فقط مقدمه ای برای نیل به هدف بزرگتر یعنی تصرف مصر بود . خلفای فاطمیان برای تحقق آمال چاره ای جز فتح مصر نداشتند ، بطوری که در عصر خلافت عبیدالله مهدی (۲۹۷ - ۳۲۲ ق) فرزند وی القائم بامرالله دو بار به مصر لشکرکشی نمود ، هرچند وی در تهاجمات به موفقیت دست نیافت^۱ ، اما راه برای تصرف مصر در سال ۳۵۸ قمری توسط فرمانده المعز لدین الله چهارمین خلیفه فاطمیان (۳۴۱ - ۳۶۵ ق) ، جوهر صقلی فراهم شد^۲ .

حکومت فاطمیان با تصرف مصر و عزیمت خلیفه فاطمیان به پایتخت جدید، قاهره شهر تازه تاسیس، خلافت فاطمیان به دو دوره ، مغرب و مصر تقسیم می شود . دوره اول (فاطمیان مغرب) از خلافت عبیدالله مهدی در سال ۲۹۷ قمری آغاز می شود . این دوره چهار خلیفه به نام های عبیدالله مهدی ، القائم بامرالله (۳۲۲ - ۳۳۴ ق) ، المنصور بالله (۳۳۴ - ۳۴۱ ق) و المعز لدین الله خلافت کردند . دوره دوم (فاطمیان مصر) با اقامت المعز لدین الله در قاهره در سال ۳۶۱ قمری شروع شد . مورخان این دوره را به سه دوره تقسیم می کنند ، دوره نخست (۳۶۱ - ۴۲۷ ق) شامل : المعز لدین الله ، العزیز بالله (۳۶۵ - ۳۸۶ ق) ، الحاکم بامرالله (۳۸۶ - ۴۱۱ ق) ، علی الظاهر لاعزاز دین الله (۴۱۱ - ۴۲۷ ق) و دوره دوم : ابوتمیم معد المستنصر بالله (

نمودند ، که شامل : اباحیه ، حشاشین ، بابکیه ، محمره ، ثنویه ، قرامطه ، ملاحظه می باشد. (ابو حامد غزالی ، فضایح الباطنیه ، تحقیق : عبدالرحم بدوی ، کویت : موسسه دارکتب الثقافیه ، ۱۳۸۳هـ ق ، صص ۱۱-۱۷) . اسماعیل پسر دوم امام جعفر صادق (ع) که مادرش فاطمه نوه امام حسین (ع) است ، تولد وی را بین سالهای ۸۰ تا ۸۳ گفته اند و زمان مرگش را بین سالهای ۱۴۸ تا ۱۴۵ ذکر کرده اند . وی با ابوالخطاب غالی طرد شده امام جعفر صادق رابطه برقرار می کرد ، بطوری که پس از مرگ ابوالخطاب پیروان او به امامت اسماعیل روی آوردند اما با مرگ نا به هنگام اسماعیل پیروان او به دو فرقه تقسیم شدند گروهی منکر مرگ اسماعیل شدند و گفتند امام جعفر صادق (ع) بدلائل سیاسی و امنیتی اعلام کرد اسماعیل مرده است . این گروه به نام « اسماعیلیه خالصه » خوانده شدند. گروه دیگر معتقد به امامت فرزندش محمد بن اسماعیل معروف به « اسماعیلیه مبارکه » شدند. (ابی محمد نوبختی ، ترجمه فرق الشیعه نوبختی ، ترجمه محمد جواد مشکور ، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ، ۱۳۵۲خ، صص ۱۰۱-۱۰۲) .

^۱ - ابن ظافر، اخبارالدوله المنقطعه ، مقدمه : اندریه فریه ، القاهره : مطبوعات المعهد العلمی ... ، ۱۹۷۲م ، ص ۱۴.

^۲ - ابن تغری بردی ، النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره ، القاهره : نشر وزاره الثقافه ... ، بی تا ، ج ۴ ، صص ۲۸-۳۴.

(۴۲۷ - ۴۸۷ ق) ؛ دوره سوم نیز شامل : المستعلی بالله (۴۸۷ - ۴۹۵ ق) ، الأمر باحکام الله (۴۹۵ - ۵۲۴ ق) ، المنتظر لأمرالله (۵۲۴ - ۵۲۶ ق) ، الحافظ لدين الله (۵۲۶ - ۵۴۴ ق) ، الظافر بأمرالله (۵۴۴ - ۵۴۹ ق) ، الفائز بنصرالله (۵۴۹ - ۵۵۵ ق) ، العاضد لدين الله (۵۵۵ - ۵۶۷ ق) است.

دوره نخست ، عصر ثبات و اقتدار قدرت فاطمیان است و عصر طلایی نیز گفته می شود ، دوره دوم دوره آشفتگی و دوره سوم عصر اقتدار وزرا و اضمحلال قدرت فاطمیان نام گرفته است^۱ .

دوره زمانی در پژوهش حاضر مطابق عنوان آن ، از خلافت المعز لدين الله (۳۶۱ ق) در مصر تا پایان خلافت المستنصر بالله (۴۸۷ ق) است . اما در این رساله روند تحوّل مسکوکات و بازتاب تحولات سیاسی - فکری فاطمیان از دوره مغرب به چندین دلیل آورده شده است : ۱- از آنجایی که فاطمیان یک هدف مهم در تشکیل خلافت (نشر و گسترش مذهب اسماعیلیه) داشتند ، که آن را از ابتدای امر پیش روی خود قرار دادند . به ناچار باید برای بررسی فاطمیان مصر از هر جنبه ای چه عنوان مد نظر و هر موضوع دیگری باید برای درک بهتر مطلب از دوره مغرب آغاز نمود .

۲- هرچند فاطمیان در مصر به دوره ای نوین قدم گذاشتند ، اما هنگامی که دچار مشکل می شدند ، گریزی به تقلید از مسکوکات فاطمیان مغرب می زدند .

۳- علاوه بر موارد فوق مسکوکات فاطمیان مسیری را طی نمود ، که بدون بررسی تاریخ دروه مغرب نمی توان این مسیر را بخوبی تحلیل و نشان داد .

^۱ - فاطمه جان احمدی ، ساختار نهاد دینی فاطمیان در مصر ، تهران : نشر علم ، ۱۳۸۸ خ ، ص ۱۱۵ .

۶-۱ پیشینه پژوهش

به دلیل اهمیت مسکوکات در میان منابع تاریخی، مورخان و محققان بسیاری به تحقیق و پژوهش در این زمینه پرداخته اند، در این بخش می توان آثار ایشان را به دو گروه عام و خاص نسبت به موضوع مورد نظر تقسیم نمود. ابتدا منابع خاص و سپس منابع عام بررسی خواهد شد:

« مسکوکات الفاطمیه^۱ » تالیف مایسه محمود داود است. محمود داود در این اثر مسکوکات فاطمیان را از آغاز تا سقوط مورد بررسی قرار داده است. وجه غالب در این کتاب بیشتر سکه شناسی سکه های فاطمیان است. چنان که نوع سکه ها اعم از دینار و درهم و فلوس جدا از هم در بخش های گوناگون آمده است و روند شکل و نوع تغییرات آنها را آورده است و حتی گاهی به مقایسه و یا تشابه مسکوکات پرداخته است.

در این کتاب به سیر تحولات سیاسی و فکری بر نقوش مسکوکات بصورت بسیار کوتاه اشاره ای شده است.

« الصنح الزجاجیه للسکه الفاطمیه^۲ » اثر رافت محمد محمد نبرای است. این کتاب با مسکوکات عصر المعز لدین الله آغاز و تا سقوط فاطمیان را مورد بررسی قرار گرفته است. موضوع این اثر چنان که از نامش بر می آید، راجع به وزن و طراز سکه های فاطمیان است. نبرای خود در این کتاب در فصول مقدماتی ذکر میکند، اوزان و طراز مسکوکات دروه های تاریخی امویان و عباسیان بصورت کتاب در آمده است، اما فاطمیان در این حیظه دارای کمبودهایی بودند که نبرای به تالیف کتاب در این موضوع پرداخته است^۳. این کتاب اثری کاملاً جامع در زمینه وزن و

^۱ - مایسه محمود داود، المسکوکات الفاطمیه، القاہرہ: دارالفکر العربی، بی تا، .

^۲ - رافت محمد محمد نبرای، الصنح الزجاجیه للسکه الفاطمیه، القاہرہ: مکتبه زہراء الشرق، بی تا.

^۳ - همان، ص ۹.

طراز مسکوکات فاطمیان است ، بطوری که همه ی مسکوکات فاطمیان در دوره مصر را در یک جا آورده است . هرچند توجه چندانی به بازتاب تحولات سیاسی- فکری فاطمیان بر مسکوکات نشده است ، اما بدایلی که فوق ذکر آن رفت ؛ اثری قابل توجه است .

« الخلافة الفاطمیه بالمغرب^۱ » توسط فرحات الدشراوی به رشته تحریر درآمده است . دشراوی با بررسی دعوت و سپس نسب فاطمیان نگارش کتاب را آغاز نموده و سپس به سیر رخدادهای سیاسی خلفا را به تفصیل آورده است . وی در این اثر فصلی را به نظامات سیاسی اختصاص داده است ، که در آن بسیار مختصر اما مفید مسکوکات فاطمیان مغرب را بررسی کرده است .

« عاطف منصور محمد رمضان » کتابهایی را در زمینه مسکوکات به رشته تحریر درآورده است . به دو اثر از آثار این نویسنده اشاره می شود .

« موسوعه النقود فی العالم الاسلامی^۲ » این اثر تاریخ مسکوکات را از قبل از اسلام ، و تاریخ اسلام شامل اعصاری چون : دوره پیامبر ، خلفای راشدین ، امویان ، عباسیان ، فاطمیان و امویان اندلس را مورد بررسی قرار می دهد. این کتاب حکم اثری جامع و مختصر از مسکوکات اسلامی را دارد . در این کتاب مولف به سیر تطّور تاریخی مسکوکات اسلامی پرداخته است ، اما از آنجایی که تمام اعصار را یک مجلد گرد آورده است فقط توانسته به سکه شناسی و کم و بیش به تاثیر تحولات سیاسی و فکری برسکه ها بپردازد .

« الكتابات غیر القرآنیة علی النقود الاسلامیه فی المغرب و الاندلس^۳ » همانطور که از نام این کتاب بر می آید ، دکتر عاطف رمضان در این کتاب نوشته های غیر قرآنی را بر سکه های مغرب و

^۱ - فرحات الدشراوی ، الخلافة الفاطمیه بالمغرب ، بیروت : دارالغرب الاسلامی ، ۱۹۹۴ م .

^۲ - عاطف منصور محمد رمضان ، موسوعه النقود فی العالم الاسلامی ، القاهرة : دارالقاهرة ، ۲۰۰۴ م .

^۳ - عاطف منصور محمد رمضان ، الكتابات غیر القرآنیة علی النقود الاسلامیه فی المغرب و الاندلس ، القاهرة : مكتبة الزهراء ، ۲۰۰۲ م .

اندلس بررسی کرده است. وی در این اثر نوشته های مسکوکات را بر اساس مضامین اقتصادی، سیاسی و اجتماعی تقسیم نمود.

از آنجایی که در این پایان نامه مسکوکات فاطمیان مغرب نیز آمده و از طرف دیگر فاطمیان مصر تا پایان خلافت بر مغرب تسلط داشتند این کتاب اثری سودمند راجع به نقوش مسکوکات در زمینه مورد نظر است.

« موسوعه النقود العربيه و الاسلاميه^۱ » تالیف ناهض عبدالرزاق القیسی می باشد. این کتاب پیرامون سکه شناسی و پیدایش سکه از ابتدای صدر اسلام است. نویسنده این کتاب به مسکوکات اکثر حکومت های مسلمان در قرون نخستین پرداخته است. اما به ردپایی از تاثیر تحولات سیاسی - فکری بر مسکوکات دیده نمی شود.

« الايات القرآنيه على مسكوكات الاسلاميه^۲ » اثر فرج الله احمد يوسف می باشد. در این کتاب مولف تمامی آیات قرآنی را که بر مسکوکات اسلامی نقش بسته است شناسایی و فهرست بندی نموده است. وی آیات را به ترتیب آورده و برای هر یک توضیحاتی مختصر ذکر نموده است. مولف این اثر به تحلیل و تاثیر رخدادهای سیاسی و فکری بر مضامین آیات قرآنی توجهی ننموده است.

« الرسائل في النقود العربيه و الاسلاميه^۳ » نوشته الاب انستاس الکرملی بغدادی است. این کتاب به دو بخش اصلی تقسیم شده است. مولف در بخش اول رسالات مورخانی چون: بلاذری، مقریزی، ابن خلدون، قلقشندی در باب مسکوکات را آورده و در بخش دوم به معانی و مفاهیم رایج سکه در مناطق مختلف جهان اسلام پرداخته است.

^۱ - ناهض عبدالرزاق القیسی، موسوعه النقود العربيه و الاسلاميه، عمان: دارالسامه، ۲۰۰۱.

^۲ - فرج الله احمد يوسف، الايات القرآنيه على مسكوكات الاسلامي، رياض: مركز الملك الفيصل، ۱۹۸۷ م.

^۳ - الاب انستاس الکرملی بغدادی، الرسائل في النقود العربيه و الاسلاميه و علم الثمليات (ج ۲)، القاهره: مكتبة الثقافه الدينيه، ۱۹۸۷ م.